

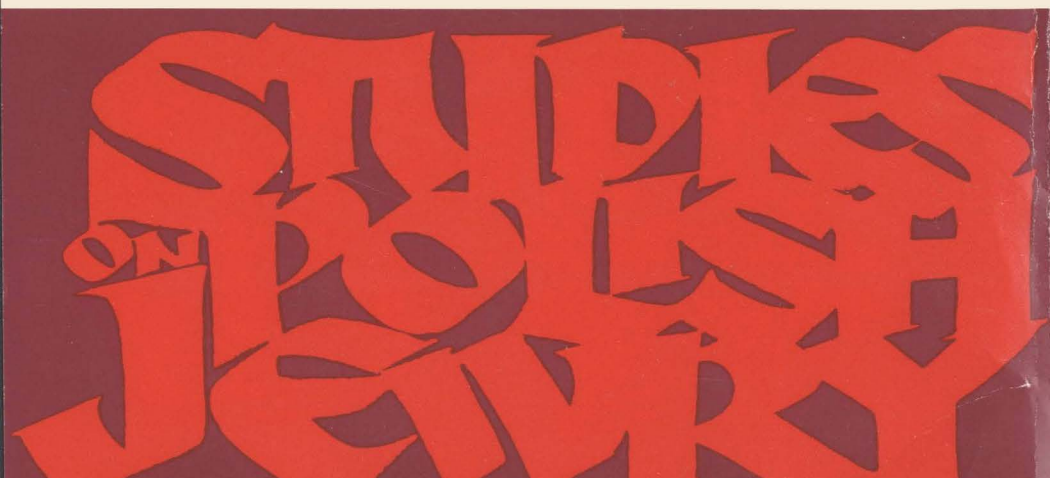

המרכז לחקר תולדות יהודי פולין ותרבותם

המומרים
בממלכת פולין-ליטא

יעקב גולדברג

בהוצאת מרכז זלמן שזר

המומרים בממלכת פולין-ליטא

סדרת מחקרים
של
המרכז לחקר תולדות יהודי פולין ותרבותם
האוניברסיטה העברית בירושלים

מועצת המערכת
שמואל אטינגר, ישראל ברטל, ישראל גוטמן, יעקב גולדברג
שמואל ורסס, עזרא מנדלסון (יושב־ראש), חנא שמרוק

יעקב גולדברג

המומרים בממלכת פולין-ליטא

מרכז זלמן שזר
להעמקת התודעה ההיסטורית היהודית
ירושלים תשמ"ו

פרסום זה יוצא לאור הודות לעזרתן של
הפדראציה העולמית של יהודי פולין
וקרן סולומון יפה

תרגמה מפולנית: צופיה לסמן

ערך והתקין לדפוס: ראובן אשל

מסת"ב 1-026-227-965

כל הזכויות שמורות
למרכז זלמן שזר
ולמרכז לחקר תולדות יהודי פולין ותרבותם
סדר-מחשב: מרכז זלמן שזר
נדפס בדפוס "דף-חן" בע"מ, ירושלים
Printed in Israel, 1985

פתח־דבר

הבעייתיות של המרת הדת זכתה למקום נכבד במחקרים בני ימינו, ועוד בראשית. צעדי בחקר ההיסטוריה הכלכלית-החברתית של פולין בעת החדשה ובחקירת תולדותיהם של יהודי פולין גמרתיו אומר לכתוב מחקר על המומרים בריכוז היהודי הגדול ביותר בעולם במאות ה"ז-ה"ח: זה של ממלכת פולין-ליטא. הביאה אותי לכך התפיסה, כי המרת הדת היא חלק בלתי־נפרד מזרמים תרבותיים גדולים, וכי חשיבותה עומדת בעינה על־אף הריחוק בזמן. תוצאות נטישתה של אמונת האבות בקרב היהודים היו מרחיקות־לכת יותר מאשר אלו של המרת הדת בקרב עמים אחרים. אמנם לא דחיתי את הנשא למועד מאוחר יותר, אך למרות זאת מפריד פרק־זמן ארוך למדי בין התהוות התכנית ובין הגשמתה, שכן החומר על המומרים דל למדי, והמקורות הנוגעים בנושא מפורזים ביותר. לרוע המזל, אין שום פרסום של מקורות, ולתעודות בעניין זה מלפני המאה ה"ט אף לא יוחדו חטיבות ארכיוניות נפרדות. בנסיבות אלו לא נותר לי אלא ללקט בשקדנות כל פירור של מידע וכל הערה קצרה שבהם נתקלתי בעת חיפוש חומר לנשאים אחרים. למרבה הפליאה, מצאתי חלק מכריע מן החומר באוספים של כתבי־יד ובפרסומים על שאלות שונות לחלוטין. במרוצת הזמן אספתי כמות מסוימת של מידע, שאיפשרה לי בסופו של דבר לכתוב את החיבור שלפנינו, אף שהיקפו אינו גדול ביותר. ברצוני להדגיש, שאיני דן בחיבור זה בהמרות הדת שנכפו על היהודים בימי גזירות ת"ח ות"ט.

על נשא הפרסום הזה הרציתי לראשונה בדצמבר 1980 באוניברסיטת פרייבורג; נסח ההרצאה פורסם בשתי מהדורות: "Getaufte Juden in Polen-Litauen vom 16. bis zum 18. Jahrhundert – Versuch einer sozialen Integration", in: B. Martin & E. Schulz (eds.), *Die Juden als Minderheit in der Geschichte*, Munich 1981, pp. 161–183; 1982², pp. 161–183 בספטמבר 1981 במכון להיסטוריה של האקדמיה הפולנית למדעים בווארשה. הנוסח השלם של העבודה ההיא פורסם אף הוא בגרמנית: "Die getauften Juden in Polen-Litauen im 16.–18. Jahrhundert – Taufe, soziale Umschichtung und Integration", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, XXX (1982), No. 1, pp. 54–99. הנוסח הפולני של החיבור ההוא נמצא עתה בדפוס: "Żydowski konwertycy w społeczeństwie staropolskim", in: J. Wyczański (ed.),

Spółczesność staropolskie, IV

הספר שלפנינו הוא נסח מורחב של החיבור בגרמנית ובפולנית, תוך שינוי מבנה. מלבד זה נספחו לו גם תעודות שלא פורסמו עד כה. המודרניזציה

בבתיב הטקסטים הפולניים העתיקים שנרפסו כאן היא על־פי הכללים שקבע
המכון ההיסטורי של האקדמיה הפולנית למדעים בתדריך להוצאת מקורות
היסטוריים פולניים מן המאה הט"ז עד אמצע המאה הי"ט: K. Lepszy (ed.),
Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX wieku,
Wrocław 1953

אני מודה לפרופ' ח' שמרוק על עזרתו, לצופיה לסמן, שתרגמה את
החיבור, ולראובן אשל, ששיווה לספר את צורתו הסופית.

י"ג

תוכן העניינים

5	פתח דבר
9	מבוא
13	פרק ראשון: המניעים להתנצרות
24	פרק שני: הפעילות המיסיונרית בקרב היהודים
	א. התנאים שבהם פעלו המיסיונרים 24
	ב. השיטות להעברת יהודים על דתם 27
	ג. ילדים מומרים 34
	ד. מיסדר אחיות מאריה ויטה 37
	ה. תגובות היהודים 39
41	פרק שלישי: תפקיד הכמורה הקאתולית בתהליך השתלבותם החברתית של המומרים
48	פרק רביעי: מידת השתלבותם של המומרים בחברה הנוצרית
	א. מומרים בני השלאכטה 49
	ב. מומרים עירוניים 56
	ג. מומרים איכרים 61
	ד. מומרים אינטלקטואלים 65
	ה. גילויים של יחס שלילי למומרים 67
70	סיכום
71	נספחים
	נספח א: קובלנה של יהודי על חטיפת בתו כדי להטבילה לנצרות 73
	נספח ב: כרוז המורה ליהודים להאזין לדרשות קאתוליות ולהתנצר 75
	נספח ג: איגרת של מומרים המבקשים להשיב להם את מעמד האצולה ששלל מהם הסיים 82
	נספח ד: הענקת תעודת אצולה למומר 90
	נספח ה: תצהיר של יהודי שברצונו להתנצר 94

נספח ו': תלונתו של מומר על שהוחזק בתורת צמית בעקבות נישואיו
עם צמיתה 97

99 המקורות שבכתב־יד המשמשים בחיבור זה

100 רשימת הקיצורים

103 מפתח

רשימת האיורים

- איור 1: שער של חוברת שבה נרפסה איגרתו של יהודי שהתנצר 15
איור 2: תמונה של ילד שנרצח, כביכול, בידי יהודים 23
איור 3: פאקסימילה של כרוז המחייב את היהודים להאזין לדרשות קאתוליות
ולדתנצר 78
איור 4: פאקסימילה של איגרת ששלחו מומרים שביקשו להשיב להם את מעמד
האצולה ששלל מהם הסיים 84
איור 5: פאקסימילה של תעודה המעניקה למומר מעמד של אציל 91
איור 6: פאקסימילה של תצהיר ששלח יהודי שביקש להתנצר 95

מבוא

מאז ומתמיד הטרידה שאלת המומרים את הקהילות היהודיות בפולין, וראשיהן עשו את מירב המאמצים למנוע את הפצת הדת הנוצרית בקרבם. לשם כך ניהלו מאבק עיקש על נפשו של כל פרט שנטה לנטוש את דת האבות, ולא בחלו באמצעים כדי להשיב לחיק היהדות את המכשירים עצמם לטבילה, ואף את המומרים. פעילותם הגלויה של נציגי הציבור היהודי בעניין זה, מכאן, ועמדתם העוינת של המומרים עצמם, מכאן, השפיעו השפעה רבה על היחסים שהתפתחו בין היהודים לפולנים במאות ה"ז"–ה"ח.

בימים ההם עברו רוב המומרים בפולין לדת הקאתולית, אף שהיו גם יהודים מעטים שקיבלו את האמונה הלותראנית. המומרים חדרו כמעט לכל המעמדות והשכבות בחברה, והשאלות שנגעו למעמד המשפטי-החברתי וקליטתם בשכבות אלו זכו תדיר לתגובה ערה מצד הכמורה, השלאכטה (האצולה) ומעמד העירוניים.

שינויים מרחיקי-לכת חלו ביחסי-המשפחה של המומרים.¹ על-פי-רוב נטשו המומרים את בית הוריהם, ולא אחת אף זנחו את בני-הזוג ואת ילדיהם שלא התנצרו. רק טבילתם של שני ההורים וילדיהם יכלה להבטיח את שלימות משפחתו של המומר. מקרים מסוג זה, שהיו נדירים למדי, כללו בעיקר בני-זוג צעירים וילדיהם הקטנים. רוב הרווקים והרווקות שהתנצרו התחתנו זמן קצר לאחר טבילתם עם קאתולים מלידה והקימו משפחות נוצריות טהורות, וכמוהם עשו גם הגברים והנשים הנשואים שנטשו את משפחתם והתנצרו.

כן חלו שינויים מפליגים במצבם הכלכלי של המומרים ובדרכי פרנסתם בעקבות הינתקותם מן החוגים היהודיים והחרם שהטילו עליהם בני דתם לשעבר. תכופות ניטל מהם מקור מחייתם, והיה עליהם לבנות בסיס חדש לקיומם החומרי.

בהשוואה לספרות-המחקר שנכתבה על המומרים בגרמניה,² יוחדה

1 על מצב דומה בקרב המומרים בגרמניה ראה: J. Katz, *Die Entstehung der Judenassimilation in Deutschland und deren Ideologie*, Frankfurt a/M 1935, p. 222

2 ראה: G. Kisch, *Judentaufen – Eine historisch-biographisch-psychologisch-soziologische Studie besonders für Berlin und Königsberg*,

תשומת-לב מעטה בלבד לבעיות המשומדים בפולין. המחקרים המעטים בתחום זה דנים בעיקר בתנועת הפראנקיסטים, שנוסדה באמצע המאה הי"ח ככת יהודית, ולמים עברה בשלימותה לדת הקאתולית.³ אלא שהיו הברלים רבים בין הפראנקיסטים ובין היהודים שהתנצרו לפני-כן והיהודים שהמירו את דתם באותה העת.⁴ גם תהליך השתלבותם החברתית של הפראנקיסטים – תנועת המתנצרים ההמונית היחידה בממלכת פולין-ליטא (כלומר, שטח-הכתר של פולין ונסיכות ליטא במאות הט"ז-י"ח) – היה שונה מזה של המומרים האחרים. זאת ועוד, הפראנקיסטים, שחיו ברובם הגדול "בחבורות קטנות, שחיו בערים שונות",⁵ לא היו תלויים כל-כך בסביבה, ולכן לא נתקלו בקשיים שהיו מנת חלקם של המומרים שהצטרפו לציבור הנצרי כיחידים. אגב, מצב דומה שרר גם בארצות אחרות, שאף בהן הלך וגדל מספר היהודים שהתנצרו.⁶ אך בממלכת פולין-ליטא הלם דגם הקבוצה הסגורה את הפראנקיסטים, ואילו יתר המומרים לא הסתגרו בחוגים משלהם ולא גיבשו אורח-חיים משלהם דוגמת זה של הפראנקיסטים. הפראנקיסטים מעוררים אפוא עניין רב מבחינת אורח-החיים שהבדיל אותם מסביבתם, ואילו בנוגע ליתר המומרים השאלות העיקריות הן דווקא אלו הקשורות במניעים להמרת דתם ובהשתלבותם במסגרות-החברה הנצריות.

בפובליציסטיקה ובמחקרים ההיסטוריים המעטים אפשר למצוא הערות קצרות על המניעים להתנצרות,⁷ אזכורים של פעולות מיסיונריות בציבור היהודי⁸ וידיעות קצרות על מקרים מיוחדים של יהודים שהמירו את דתם.⁹

Berlin 1973; ב"ז קרר, "המשכיות וחידוש בהמרה היהודית בגרמניה של המאה השמונה-עשרה", בתוך: פרקים בתולדות החברה היהודית בימי הביניים ובעת החדשה, ירושלים תש"ם, עמ' קנר-קטא.

3 ראה: קראוהר; בלבן, התנועה הפראנקית; M. Bałaban, *Studien und Quellen zur Geschichte der frankistischen Bewegung in Polen*, Warszawa 1897

4 ראה: A.G. Ducker, "Polish Frankism's Duration – From Catholic Judaism to Roman Catholicism and from Jewishness to Polishness", *Jewish Social Studies*, XXV (1963), pp. 287–333; idem, "Frankism as a Movement of Polish-Jewish Synthesis", in: B.K. Kiraly (ed.), *Tolerance and Movements of Religious Dissent in Eastern Europe*, New York–London 1975 מחברו עלום-השם של כת-פלוסטר משלהי המאה הי"ח כתב על הפראנקיסטים, שאינם קאתולים ואינם יהודים. ראה: חצרו של פראנק, עמ' 176.

5 מתוך: J. Kitowicz, *Opis obyczajów za panowania Augusta III*, Wrocław 1951, p. 14

6 ראה: שטגר, ד, עמ' 16.

7 ראה: גלבר, עמ' 238–239; בלבן, היהודים בקראקוב, ב, עמ' 516.

8 ראה: סמולנסקי, מעמר, עמ' 24; יסקה-כוינסקי, עמ' 21; גלבר, עמ' 234; קמור ואוברטנסקי, עמ' 151; יאניצקה-אולצ'אקובה, עמ' 761; בדטא, עמ' 164–169; גורסקי, עמ' 205; C. Gil, "Karmelici bosi w Polsce, 1605–1655", *Nasza*, 1977, p. 197

9 ראה: לוקאשב'ץ, ב, עמ' 273; ויטניבסקי, עמ' 295; K. Dobrowolski, "Znaczenie

מתחברים חובבנים וסופרים גילו עניין רק בשושלות-היוחסין של אישים מפורסמים ושל משפחות ממעמד השלאכטה שהיו צאצאיהם של מומרים.¹⁰ יצאו מכלל זה ההיסטוריונים של המשפט, שעסקו בכירור הנרמה המשפטית שאיפשרה את קבלתם של מומרים לשורות השלאכטה.¹¹

בידנו מקורות מעטים לחקר השתלבותם החברתית-התרבותית של המומרים. הסיבה העיקרית לכך היתה גישתם של המומרים, שלא היו מעוניינים בשמירת מיסמכים שיעידו על מוצאם היהודי. איש מן המומרים שחיו בממלכת פולין-ליטא לא הותיר אחריו ספר-זכרונות או רשימה אוטוביוגרפית, ודבר זה מקשה מאוד על ההיסטוריון העוסק בשאלות אלו. בארצות אחרות באירופה, לעומת זה, הביוגרפיות הן המקור העיקרי לחקר המומרים.¹²

אין אפשרות לקבוע, ולו בקירוב, את מספרם הכולל של המומרים בממלכת פולין-ליטא.¹³ מהערות שנרשמו בפנקסי-הרישום של הכנסייה, בכרונקות ובספרי-זכרונות עולה, כי המומרים היו מעטים יחסית,¹⁴ וכי טקס-הטבילה

metryk kościelnych dla badań naukowych", *Rocznik Towarzystwa Heraldycznego we Lwowie*, V (1921), p. 104; A. Artymiak, *Mieszkańcy Jędrzejowa w świetle najstarszej księgi metrykalnej, 1743–1792*, Jędrzejów 1947, pp. 23–25; J. Mitkowski, "Uście Zielone – Miasteczko prywatne ze szczególnym uwzględnieniem stanu w XVIII wieku", *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego*, II (1956), p. 13

10 ראה: יסקה-כובינסקי; בלינה-פראדמובסקי, עמ' 102–104; L. Korwin, *Szlachta*; 104–102; *neoficka*, II, Kraków 1938, pp. 171–227

11 ראה: קראושהאר, א, עמ' 268–269; גרודזיסקי, עמ' 89–90; M. Janicki, "Erhielten die Juden in Polen durch die Taufe den Adelstand?" *Vierteljahrschrift für Heraldik, Sphragistik und Genealogie*, XV (1888), pp. 393–407; T. Czacki, *O litewskich i polskich prawach*, I, Kraków 1861, pp. 231–232; T. Opas, "Z problemów awansu społecznego mieszczan w XVII i XVIII wieku. O przenikaniu mieszczan do stanu szlacheckiego i duchownego", *Przegląd Historyczny*, LXV (1974), p. 466

יאנצקי ראה: O. Balzer, *Kwartalnik Historyczny*, II (1888), pp. 433–438

12 ראה: קיש (לעיל, הערה 2); קרר (לעיל, הערה 2); סגרה.

13 בין 120 משפחות השלאכטה בחבל האינפֶלְטֶיס שהובנו להן תעודות-יוחסין לפי הוראתה של קאזימיר השנייה היו 10 משפחות של מומרים. ראה: בלינה-פראד-מובסקי, עמ' 102. הנסיבות לעמוד על מספרם של המומרים בגרמניה ובצרפת מעוררים קשיים רבים. ראה: 'י' כ"ץ, בין יהודים לגויים – יחס היהודים לשכניהם בימי הביניים ובתחילת הזמן החדש, ירושלים תשכ"א, עמ' 75. גרץ גיסה לחשב את מספר היהודים שהתנצרו בברלין בשנות המעבר מן המאה הי"ח למאה הי"ט. ראה: H. Grätz, *Geschichte der Juden*, XI, Berlin 1870, pp. 171, 444

14 ראה: א' מענעס, "די שמד-באוועגנג אין פרייסן אין דער ערשטער העלפט פון 1798 יארהאנדערט", היסטארישע שריפטן, א (1929), עמ' 377–403. בקהילה הנוצרית פינצ'וב התיצרו במשך המאה הי"ח 18 יהודים ו-2 יהודיות. ראה: יוסינביסקי, עמ' 289–296. בשנת 1788 התנצרו בווארשה 12 יהודים, בשנת 1789 – 11,

נערך על-פירוב למומר אחד או שניים. רק לעתים רחוקות נטבלו יותר מעשרה איש בעת ובעונה אחת.¹⁵

במאה הי"ח נטבלו יהודים רבים יותר לנצרות מאשר במאות שלפני-כן, גם אם לא נחשיב את הפראנקיסטים.¹⁶ מספרם הרב של המומרים היה קשור בריבוי האוכלוסייה היהודית ובהחמרת מצבה הכלכלי. העדר סובלנות דתית, תופעה שהלכה וגברה בשליש הראשון של המאה הי"ח, וריבוי הדיכויים הניעו אף הם יהודים רבים להמיר את דתם כדי להימלט מגורלם המר.

על תהליך השתלבותם החברתית-התרבותית של המומרים השפיעו גורמים משני סוגים. הגורמים מן הסוג האחד היו קשורים בציבור היהודי. ואלה העיקריים שבהם: (1) בירודן התרבותי של הקהילות היהודיות, שבעטיו היו המומרים ללא כל הכנה להשתלבותם בחוגים הנוצריים; (2) מלחמתם של היהודים במומרים ובמכשירים את עצמם לנצרות. הגורמים מן הסוג השני קשורים במבנה החברתי של האוכלוסייה הנוצרית וביחסים ששררו בתוך החוגים שקיבלו את המומרים. גורמים אלה כוללים, בין היתר: (1) המשטר החברתי והמדיני בממלכת פולין-ליטא; (2) היחס השלילי שגילה חלק ניכר מן החברה ליהודים, שהועתק לעתים קרובות אל המומרים; (3) פעילותם של מיסדרים ושל שלטונות הכנסייה ומוסדותיה, ששאפו לעצב את עמדותיהם של המומרים ושל החוגים שקיבלו אותם לשורותיהם. היה עוד גורם: המניעים להמרת הדת ולהשלמה עם ההכרח לתקן את הקשרים עם המשפחה ועם הציבור היהודי, מניעים שהושפעו הן מן היחסים ששררו בתוך החברה היהודית הן מן הפעילות המיסיונרית שהתנהלה בקרב היהודים.

ובשנת 1790 – 7. ראה: J. Wojnowski, "Zarys życia religijnego Warszawy w latach 1788–1806", *Nasza Przyszłość*, I (1946), p. 172; I. de la Roi, "Judentaufen im 19. Jahrhundert – Ein statistischer Versuch", *Nathanael*, XV (1899), Nos. 3–4, p. 94

15 ראה: לוקאשב'ץ, עמ' 273; ויסנייבסקי, עמ' 295; זאלנסקי, ג, עמ' 131; W. Depczyński, "Parafia Tarnogród", *Nasza Przyszłość*, XXXVII (1972), p. 147; *Historia Residentiae Walcensis Societatis Jesu*, ed. M. Rohwerder & A. Triller, Köln–Gratz 1967, p. 147; WAP Kraków, IT 90, 17 February 1790; IT 186, 31 December 1791

16 ראה: גלבר, עמ' 225–226. יש הקושרים את הגידול במספר המומרים בעת ההיא עם סופו של שבתי צבי ובהתפוררות תנועתו, שעוררו ספקות וגוברים בציבור היהודי באשר לביאת המשיח. כתוצאה מכך הלך וגדל מספר היהודים שקבלת הנצרות היתה בעיניהם המוצא היחיד מן המצב הקשה שנקלעו אליו. ראה: א' שוחט, עם חילופי תקופות – ראשית ההשכלה ביהדות גרמניה, ירושלים תשכ"א, עמ' 194.

המניעים להתנצרות

המניעים להמרת הדת השפיעו על יכולתם של המומרים להסתגל מבחינה נפשית לתהליך השתלבותם בחברה הנצרית, כלומר, על נכונותם להיאבק עם הקשיים שנערמו בדרכם או להשלים עמם. הדאגה לעתיד האישי ולקיומם הכלכלי היה ללא ספק אחד המניעים, ששורשיהם היו נעוצים, בין היתר, במצבו הקשה של העם היהודי, ולעתים גם במערכת-היחסים ששררה בקהילות היהודיות. סיבות אחרות היו האופן שבו הצטיירו בעיני המומרים ערכי הדת הנצרית וכן משיכת תרבותה של החברה הפולנית ואופייה, שלא היו מוכרים להם מקרוב.

מי שאכן היו משוכנעים בעליונות הדת הנצרית השלימו ביתר קלות עם הקשיים שנערמו בדרך השתלבותם התרבותית-החברתית, ואילו יהודי שהתנצר כדי לזכות בתנאים כלכליים טובים יותר ולהשתחרר מעול ההשתייכות לחברה היהודית מן-הסתם הגיב בצורה אחרת על קשיים זהים. במקרה מעין זה הדחייה מצד הסביבה החדשה ועיכוב קידומו החברתי שמו לאל את מאמציו להגיע אל המטרה אשר לשמה המיר את דתו ונטש את משפחתו ואת סביבתו.

יחסי-גומלין אלה נעלמו מעיניהם של שני ההיסטוריונים שעסקו בשאלת המומרים בממלכת פולין-ליטא. אחד מהם, נתן גלבר, הגביל את עצמו לטענה, שנסיונות כלכליות וחברתיות היו עשויות למלא תפקיד מכריע אצל הגברים, ואילו בקרב הנשים הגורם המכריע היה אירוטי.¹ דעה שונה הביע מאיר בלבן, שכתב בחיבורו על קורות היהודים בקראקוב, כי במאות ה"ז-ה"ח –

המוטבלים לנצרות – – – היו בחלקם הגדול אביונים, ובמיוחד כאשר התנגשו עם החוק. ברם, גם היהודים ממשפחות טובות ואמידות עשו כך מטעמים שונים.²

1 ראה : גלבר, עמ' 30.

2 מתוך : בלבן, היהודים בקראקוב, כ, עמ' 516. ההדגשה שלי.

